

LITERATŪROS TEOLOGIJOS KAIP TEORINĖS PERSPEKTYVOS GALIOJIMO CENTRAS, PERIFERIJA, RIBOS

Dalia Čiočytė

Vilniaus universiteto
Lietuvių literatūros katedros docentė

Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-4-12)
This research is funded by a grant (Nr. LIT-4-12) from the Research Council of Lithuania

Literatūros teologija – tarpdisciplininė teorija, aiškinanti literatūros ir teologijos santykius bei tirianti literatūrinio mąstymo apie transcendenciją aspektus, – Vakarų religijos ir kultūros tradicijoje susiformavo palyginti neseniai (po Antrojo pasaulinio karo). Tačiau dėmesingumas teologiniams klausimams akivaizdus visoje Vakarų literatūros ir kritikos istorijoje. Tad kuo XX a. susiformavusi literatūros teologija skiriasi nuo ligtolinio dialogo tarp literatūros tyrimo ir teologijos? Atsakymas susijęs su šio dialogo pobūdžiu: ar kritiko dialogas su teologija tik numanomas (implikuotas), ar tiesiogiai aiškinamas ir grindžiamas (eksplikuotas). Tradicinės krikščioniškosios kultūros kontekste kritikas neįsijautė poreikio teoriškai motyvuoti literatūros ir teologijos sąsajas (dauguma rašytojų, kritikų ir skaitytojų buvo krikščionys), o XX a. kultūroje literatūros ir krikščionybės santykis jau nebeturi „savaimė suprantamumo“ statuso ir reikalingas sąmoningos refleksijos.

Literatūros teologijos galiojimo srities klausimas yra metodologinis, klausimas apie tai, kada ir kaip literatūros tyrimas vadovaujantis literatūros teologijos formuojama literatūros samprata ir taikant literatūros teologijos siūlomus tyrimo metodus yra efektyvus literatūros prasmės atskleidimo būdas.

Literatūra yra žmogiškosios savimonės forma, ir literatūroje matomos teologinės minties objektas visada yra labiau žmogus negu Dievas. Literatūrinės introspekcijos kontekste Dievas pasirodo, kai žmogus meniniu mąstymu ieško savo esmės, kai formuoja giliųjų būties pamatų sampratą. Literatūros teologija nagrinėja ir aiškina kūrinių teologinę įžvalgą – literatūrinę egzistencijos kilmės ir prasmės klausimų interpretaciją, poetinio metaforinio mąstymo plėtojamą denotacijų ir konotacijų tinklą, struktūrinių teksto ašų sankirtose, giliuosiuose teksto prasmės kloduose. Kūrinys, turintis teologinio angažuotumo (apologetinio ar provokacinio angažuotumo), siekia būti adekvačiai suprastas, ir tokios literatūros tyrimams literatūros teologijos kompetencija itin svarbi. Literatūros teologijos galiojimo periferija yra kūriniai, kuriuose matyti ne tiek teologinio, kiek bendrojo humanistinio pobūdžio literatūrinis mąstymas. Mažiausiai literatūros teologija gali pasakyti apie tokią literatūrą, kurioje plėtojamos pasaulėvokos dominanti yra indiferentinė laikysena transcendencijos atžvilgiu.

Literatūros teologija – tarpdisciplininė teorija, aiškinanti literatūros ir teologijos santykius bei tirianti literatūrinio mąstymo apie transcendenciją aspektus. Šios tarpdisciplininės perspektyvos pagrindas yra teologinė literatūros teorija, t. y. literatūros

teorija, praturtinta teologinės autoriaus ir kritiko kompetencijos, siejant estetinius ir teologinius vertinimo kriterijus.

Literatūros teologija Vakarų religijos ir kultūros tradicijoje susiformavo palyginti neseniai – po Antrojo pasaulinio karo. Dė-

mesingumas teologiniams klausimams aki-vaizdus visoje Vakarų literatūros istorijoje: pakaktų įvardyti „teologiniais“ pramintus poetus Dante Alighieri, Edmundą Spenserį, Johną Miltoną (*Commedia*, 1307–1321; *The Faerie Queene*, 1591–1596; *Paradise Lost*, 1667), Johną Donne‘ą ir kitus XVII a. anglų „metafizinius“ poetus, krikščionybės doktrinos interpretatorius Williamą Blake‘ą, Friedrichą Hölderliną, Friedrichą Novalį, Williamą Wordsworthą (*The Four Zoas*, 1797; *Hyperion*, 1799; *Hymnen an die Nacht*, 1800; *Prelude*, 1850), Fiodorą Dostojevskį (*Broliai Karamazovai*, 1880), – tad pirmiausia klausime, ar literatūros tyrimai iki XX a. nebuvo siejami su krikščionybės teologija? Akivaizdu, kad buvo, pakaktų paminėti britų „metafizinių“ poetų kategorizuotoją Samuelį Johnsoną (1709–1784) arba anglų romantizmo pradininko Samuelio Taylora Coleridge‘o (1772–1834) kritiką. Tad kuo XX a. susiformavusi literatūros teologija skiriasi nuo ligtolinio dialogo tarp literatūros tyrimo ir teologijos? Atsakymas susijęs su šio dialogo pobūdžiu: ar kritiko ir teologijos dialogas tik numanomas (implikuotas), ar tiesiogiai aiškinamas ir grindžiamas (eksplikuotas)¹. Tradicinės krikščioniškosios kultūros kontekste kritikas neįtę poreikio teoriškai motyvuoti literatūros ir teologijos sąsajas (dauguma rašytojų, kritikų ir skaitytojų buvo krikščionys), o XX a. kultūroje literatūros ir krikščionybės santykis nebeturi „savaiame suprantamumo“ statuso ir reikalingas sąmoningos refleksijos. Krikščionybei abejojoje ar priešiškoje

¹ Žr. Norman Reed Cary, *Christian Criticism in the Twentieth Century: Theological Approaches to Literature*, Washington, N.Y. / London, Kennikat Press, 1975, 3.

kultūrinėje aplinkoje kritikai, siekiančiam tirti literatūros ir krikščionybės dialogą, iškilo uždavinys artikuliuoti teorinę savo tyrimų perspektyvą, apibūdinti teologinius jos principus. Krikščionybėje esama katalikų, stačiatikių ir protestantų (su įvairiomis denominacijomis) teologinių tradicijų, esama įtampos tarp skirtingų teologinių nuostatų netgi vienos kurios tradicijos erdvėje², – tad kritikai būtina apibrėžti, kurią teologinę poziciją ir kuriuos krikščionybės doktrinos aspektus jis sieja su literatūros tyrimais.

Literatūros teologijos galiojimo sritis yra metodologinis klausimas apie tai, kada ir kaip literatūros tyrimas vadovaujantis literatūros teologijos formuojama literatūros samprata ir taikant literatūros teologijos siūlomus tyrimo metodus yra efektyvus literatūros prasmės atskleidimo būdas.

Daugelis esame girdėję rytietišką alegorinį pasakojimą apie aklaus išminčius ir dramblių. Išminčiai, niekada nematę dramblio, norėjo suprasti, kas jis iš esmės yra. Vienam, lietusiam straublį, atrodė, kad dramblys panašus į trimitą; kitam, lietusiam koją, dramblys priminė galingą koloną; trečiam, lietusiam aštrią iltį, dramblys buvo panašus į ietį; ketvirtam, lietusiam ausį, – į palmės lapą ir pan. Alegoriją

² Krikščionybė neslopina teologinių požiūrių įvairovės. Esama radikalaus skirtumo tarp Bažnyčios mokyimo dogmų (teologiškai įrodytų ir *ex cathedra* paskelbtų tikėjimo tiesų) ir teologinės nuomonės. Clive Staples Lewis beletristiniame kūrinyje *Kipšo laišakai* (*The Screwtape Letters*, 1942) moderniai komentuoja ir sureikšmina šią skirtį velnio personažo balsu: „Mes [demoniškosios būtybės – D. Č.] mokome jį [tikintįjį, kurį demoniškosios būtybės siekia „atversti“ į ateizmą – D. Č.] sakyti ‘Bažnyčios nuomone...’ ir turėti galvoje ‘Neabejoju, kad neseniai tai perskaičiau Maritaino ar kito panašaus veikėjo raštuose’“ (C. S. Lewis, *Kipšo laišakai* / Vertė Zigmantas Ardickas ir Kęstutis Šidiškis, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1996, 82).

galima interpretuoti teorijų pliuralizmo kontekste klausiant, kuris išminčius teisus. Pastebėjau, kad JAV universitetų studentai yra išmokę patogų (nekonkretų ir neklaidingą) atsakymą „tai priklauso nuo požiūrio“ („it depends“) ir dažnai jį taiko panašių keblokų klausimų atvejais. Ir šiuo atveju toks atsakymas tiktų: priklauso nuo požiūrio, nuo pasirinktų filosofinių prielaidų. Jei reliatyvistškai manome, kad „tiesos nėra“, kad „kiekvienas turi savo tiesą“, – tai teisus kiekvienas išminčius. Jei (neo)tomistiškai pasitikime būties realumu, tai kiekvienas išminčius ir teisus, ir klystantis: norint aiškintis, kas yra dramblis, verta kalbėti apie panašumą į trimaitį, tačiau ne viso dramblio, o tik jo straublio; galima kalbėti apie panašumą į koloną, tačiau ne viso dramblio, o tik jo kojos etc. Panašiai teoriniame akademinų disciplinų kontekste svarbu aiškintis kiekvienos teorijos galiojimo centrą, periferiją ir ribas.

Literatūros teologijos, – krikščionybės kritinės refleksijos literatūros diskurse, – validumo centras bendriausiu požiūriu yra literatūros kūrinys matomas teologinis mąstymas (teologija literatūroje, literatūrinė teologija) ir teologinis literatūros kontekstas.

Krikščionybės mokymo aspektus literatūros teologija sieja su estetikos koncepcijomis ir literatūros kūrinių interpretavimu. Literatūros teologijai aktualūs krikščionybės mokymo aspektai yra Kristaus įsikūnijimo, Švenčiausiosios Trejybės ir kt. doktrinos. Teologinė kūrinisškumo, kuriančio Dievo ir kuriančio žmogaus doktrina reflektuojama meninės kūrybos, meno kūrinio genezės kontekste. Atsiremiamą į Hugo Rahnerio plėtotą žaismo, žaidimo filosofiją ir teologiją. Tiriamos eschatologi-

nių klausimų literatūrinės interpretacijos: mirtis kaip patirties horizontas, egzistencinė gėrio ir blogio drama, mirties įveikos problema, išganymo, asmens perkeitimo, amžinojo gyvenimo teologemų literatūrinės sampratos. Literatūros kūriniuose analizuojamos teologinių dorybių (tikėjimo, vilties, meilės) ir erdvėlaikio ribų peržengimo galimybių semantinės jungtys, literatūrinės grožio ir gėrio / tiesos sąsajos, literatūrinė sapno, regėjimo, vizijos poetika ir transcendentinės harmonijos patirtis.

Literatūros teologija nagrinėja, kaip literatūrinės krikščionybės temų interpretacijos vaizduoja asmens dorinį vyksmą, kokias suponuoja dorines gaires; analizuojama valios tobulėti ar jos nuosmukio raida literatūroje. Krikščioniškosios etikos traktuotę lietuvių literatūros kūriniuose yra moderniai ir įžvalgiai tyręs Gediminas Mikelaitis, remdamasis vokiečių filosofo Heinricho Rombacho (1923–2004) struktūriniu antropologija, teologinės etikos ir literatūros ryši naujai grindžiančia siektino pavyzdžio (pirmavaizdžio) teorija³.

Teopoetika, kaip literatūros teologijos dalis, nagrinėja stilistinę krikščionybės tikėjimo interpretavimą literatūroje, pirmiausia biblinės poetikos imitavimą. Biblija yra pagrindinis teologijos šaltinis (biblinės idėjos, Bažnyčios dogmatizuotos, yra krikščionybės doktrinos pagrin-

³ Žr. Gediminas Mikelaitis, „Jurgio Baltrušaičio kūrybos vertybių vertikalė“, *Lituanistica* 2, 2004, 50–60; Gediminas Mikelaitis, „Krikščioniškojo tobulėjimo samprata Šatrijos Raganos kūryboje“, *Literatūra E-1*, 2003, <http://www.literatura.lt/TXT/E-103/mikelait.htm>; Gediminas Mikelaitis, „Fiodoras Dostojevskis Šatrijos Raganos akiratyje“, *Metai* 2, 2006, 83–93; Gediminas Mikelaitis, *Šatrijos Raganos literatūros teologija / Doktoro disertacija*, Kaunas, 2010.

das). Biblija – tai ir senųjų Artimųjų Rytų literatūros antologija, hebrajų kultūros paminklas, apreikštąsias tiesas perteikiantis žmogaus minties formomis. Literatūriniai Biblijos šedevrai – pirmiausia *Psalmynas* („Senasis Testamentas giesmėje“), *Giesmių giesmė*, *Jobo knyga*, *Išminties knyga* – per šimtmečius yra veikę Vakarų literatūrą modeliuodami stilistinę raišką, mokydami, kaip rašyti. Tačiau stilistinis Biblijos poveikis literatūrai nėra tik stilistinis, arba, kitaip tariant, yra stilistinis *plačiąja* stiliaus sąvokos reikšme. Biblijai kaip literatūrai apibūdinti itin tinka formalistų pabrėžta Aristotelio idėja apie turinio ir formos neatsiejamumą⁴. Krikščioniškoji hermeneutika susijusi su unikaliu Biblijos teksto ir to, kuo jis remiasi: *kerigmos* (skelbimo), ryšiu⁵. Kiekvienas Biblijos sakinytis turi dvejopą – kultūrinę (išcentrinę) ir apreiškinę (įcentrinę) – reikšmę. Biblijos teksto poetika yra neatsiejama nuo jo dievažmogiškosios prasmės, todėl literatūrą veikia Biblijos kaip teksto visuma⁶. Teopoetika, tirdama biblinio stiliaus poveikį literatūrai, kartu tiria ir biblinio apreiškimo poveikį literatūriniam mąstymui. Pasak Johno McGill Krummo, Dievui apsiereiškiant per žmogiškus žodžius, teologijos dialogas su žodžio menininku gali būti vaisingas ir apšviečiantis⁷. Teopoetikos dėmesio lauke

yra ne tik imitacinis santykis su bibliiniu stiliumi, bet ir literatūrinis oponavimas religinės tradicijos stiliui (stilistinis kontrastas tarp religinės tradicijos ir individualios kūrybos), ir literatūrinė pastanga defamiliarizuoti religinę kalbėseną.

Svarbūs literatūros teologijos, kaip tarpdisciplininės teorinės perspektyvos, validumo argumentai yra teologijos požiūris į literatūrą kaip į teologinio pažinimo šaltinį (teologinė literatūros samprata: literatūra – unikali egzistencinės patirties atodanga) ir patirties teologijos dėmesingumas subjektyvioms teologinėms paieškoms.

Literatūros kaip teologinio pažinimo šaltinio samprata pagrįsta klasikine, ispanų teologo Melchioro Cano suformuota teologinės topikos sistema (*De locis theologicis*, 1563). Teologijos šaltiniai – *teologinės vietos*, iš kurių išauga teologinė argumentacija ir kyla teologinis pažinimas. Šiuolaikinėje teologijoje (Gisbert Kranz, Johann Baptist Metz ir kt.) *locus theologicus* sąvoka įgauna ir tikėjimo liudijimo, tarpininkavimo tarp apreiškimo ir žmogiškojo tikėjimo aspektą⁸. Tokia platesnė teologijos šaltinio samprata išplaukia iš paties teologijos apibrėžimo. Teologija (gr. *theologia* – kalbėjimas apie Dievą) – Dievo apreiškimo žodžio, paskelbto istorijoje, mokslinis pažinimas tikėjimo šviesoje. Kitaip tariant, teologijos objektą sudaro ne tik krikščionių tikėjimo „turinys“ (t. y. Dievas: krikščionybėje apreiškimas yra paties Dievo apsiereiškimas istoriniu Jėzaus Kristaus asmeniu, vykdamas žmonijos išganymą), – bet ir krikščionių tikėjimo aktas. Svarbi Dievo

⁴ Plg. Tomo Akviniečio formuluotę: „Biblija rodo dvejopos kilmės pėdsaką; ji yra drauge dieviška ir žmogiška. Ne dieviška turiniu ir žmogiška stiliumi, bet dieviška ir žmogiška abiem atžvilgiais“ (St. Thomas Aquinas, *Summa Theologica. Prophetia*, Paris, 1947, 309).

⁵ Paul Ricoeur, *Essays on Biblical Interpretation*, Philadelphia, 1980, 49.

⁶ Plačiau žr. Dalia Čiočytė, *Biblija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

⁷ J. Mc Gill Krumm, „Theology and Literature: The Terms of the Dialogue on the Modern Scene“, *Nathan A.*

Scott (ed.), The Climate of Faith in Modern Literature, New York, 1964, 41.

⁸ Jerzy Szymik, *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury*, Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1994, 25.

žodžio klausymosi ir supratimo aplinkybė yra istoriškai nulemta žmogiškoji patirtis, – todėl teologijai aktuali Evangelijos skelbimo sandūra su jį priimančio žmogaus pasaulėvoka. Teologija yra dėmesinga pasaulietiniams mokslams (logikai, filosofijai, aktualiam moksliniam pasaulėvaizdžiui), todėl kiekvieno laikotarpio teologija turi savojo laikotarpio žymę. „Kadangi Dievo žodis, kurio teologija klausosi, yra žodis, angažuojantis visą žmogų jį teisdamas ir išganydamas, tai teologija niekada negali būti grynai teorinis mokslas, atsietas nuo egzistencinės tikrovės“ (Karl Rahner SJ)⁹. Teologija siekia įžengti į pamatinės egzistencinės patirties plotmę, joje naujai išgyventi ir suvokti teologinę problemą ir įgalinti teologiją prabilti *passio humana* sferose (Joseph Ratzinger)¹⁰. Popiežius Jonas Paulius II literatūrą yra apibrėžęs kaip tarpininkę tarp apreikimo ir egzistencinio tikėjimo, kaip taką į giliausią žmogaus ir pasaulio tikrovę, cituodamas teologo Marie-Dominique Chenu mintį, jog literatūra ir vaizduojamasis menas – tai autentiški teologijos „šaltiniai“¹¹.

Moderni teologija itin dėmesinga pasaulietiniams, istoriniams, „žemiškiesiems“ Vakarų patirties klodams, vertindama ne tik profesionalius fundamentaliosios, istorinės, sisteminės teologijos tyrimus, bet ir

⁹ Karl Rahner, Herbert Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1987, 467.

¹⁰ Cit. iš: Jerzy Szymik, *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury*, Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1994, 185.

¹¹ Popiežius Jonas Paulius II, „Laiškas menininkams. 1999“, *Bažnyčios žinios* 10, 1999 05 31; plačiau žr. Dalia Čiočytė, „Dėsnūs literatūros ir teologijos paribiai“, *Sambalsiai: Studijos, esė, pokalbis / Skiriamoji profesorės Viktorijos Daujotytės-Pakerienės 60-mečiui*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2005, 403–406.

subjektyvias teologines paieškas. Plačiau siai apibrėžiant, teologijos esama ten, kur tikintysis siekia reflektuoti savo tikėjimą, remdamasis kitų nei tikėjimas sričių duomenimis, bei analizuoti išganyimo istoriją. Tai vadinamoji *patirties teologija*, kurios kūrėju laikomas kiekvienas subjektas, atitinkantis tris sąlygas: tai tikėjimas, tikėjimo refleksija ir jos eksteriorizavimas¹². Viena patirties teologijos formų – literatūros kūrinyje matoma teologija, į tekstą įausta tikėjimo refleksija. Literatūra teologijai reikšminga visų pirma kaip egzistencinės Dievo patirties (arba ne-patirties: Dievo su minuso ženklų, Dievo kaip teksto nesaties) kodas¹³.

Pagrindinė literatūros teologijos metodologinė nuostata yra požiūris į literatūrą kaip į egzistencinės patirties ir religinio jos aspekto interpretuotoją ir liudytoją.

Suprantama, pliaralistinėje dabarties literatūrologijoje esama įvairių literatūros ir neliteratūrinės tikrovės ryšio sampratų, susijusių su skirtumais tarp literatūros teorijose implicitiškai glūdinčių filosofinių būties prielaidų¹⁴. Literatūros teologija

¹² Jerzy Szymik, *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury*, Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1994, p. 162–163.

¹³ Ernesta Juknytė prasmingai pabrėžia modernios teologijos nuostatą, kad teologijos ir literatūros dialogo priežastis ir pagrindinis rūpestis yra *žmogus* (žr. Ernesta Juknytė, „Literatūra ir teologija: dialogo galimybės“, *Literatūra* 49(1), 2007, 21).

¹⁴ Šiuolaikinis teorinis metadiskursas pažymi, kad „gryna“ teorija yra neįmanoma: kiekviena teorinė pozicija turi filosofinių prielaidų pamatą – arba tyrėjo sąmoningai suvoktą ir įvardytą, arba implicitinį (glūdinį) tekste be tyrėjo aiškaus suvokimo), arba propagandiškai maskuojamą. „Teoriškai mąstyti – tai matyti prielaidas ir vertybes (įvardytas ir neįvardytas), grindžiančias kiekvieną teoriją“ (Lois Tyson, *Critical Theory Today*, New York-London: Garland Publishing, Inc., 1999, 4). Clarence Walhout, Leland Ryken, Luke Ferretter teorinių tyrimų centre – literatūros teorijas grindžiančios

remiasi hermeneutinės Wilhelmo Dilthey sampratos tradicija: literatūra nekopijuoja išgyvenimo, tačiau nėra su juo nesusijusi: literatūra aiškina išgyvenimo prasmę. Meninė vaizduotė iš patirties elementų kuria naujus ryšius: ne „negyvą reprodukciją“, o „meninio atkūrimo struktūrą“¹⁵. Anglų-amerikiečių Naujosios kritikos teoretiko, rašytojo modernisto Thomas'o Stearnso Elioto žodžiais, literatūrinė (estetinė) emocija yra susijusi su psichologine emocija, tačiau netiesiogiai¹⁶. Literatūra išryškina psichologinę patirtį, pateikdama jos aiškinimo versiją; individuali patirtis susiejama su universaliu žmonijos patirties turiniu. Kanados literatūrologas, autoritetingas Biblijos poveikio Vakarų literatūrai tyrėjas Northrop Frye teigė panašiai: „Nėra taip, kad meno ir gyvenimo ryšys būtų tiesioginis, ir nėra taip, kad šio ryšio apskritai nebūtų.“¹⁷ JAV literatūrologas Murray Krieger aiškina, kad literatūros kūrinys taip „atspindi“ egzistencinę tikrovę savo kuriamoje tikrovėje, jog meninis „atspindys“ tampa *langu*, siūlančiu naują, netikėtą požiūrį į neliteratūrinį pasaulį. Egzistencinis pasaulis kūrinio suvokimo metu tampa nušviestas ir ryškiau artikuliuotas. Menas ne tik žvelgia į egzistencinę tikrovę, bet ją persmelkia, išryškina kontūrus, tam tikra prasme atbaigia¹⁸. Williamas Mallardas –

vertybės krikščionybės vertybių perspektyvoje (Clarence Walhout, Leland Ryken (eds.), *Contemporary Literary Theory: An Appraisal*, Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 1991; Luke Ferretter, *Towards a Christian Literary Theory*, London: Palgrave Macmillan, 2003).

¹⁵ Wilhelm Dilthey, Išgyvenimas ir kūryba. *Poetika ir literatūros estetika*, t. 2, Vilnius, 1989, p. 184.

¹⁶ Žr. David H. Richter, *The Critical tradition*, Boston–New York: Bedford/St. Martin's, 1998, p. 705.

¹⁷ Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, Princeton: Princeton University Press, 1957, p. 93.

¹⁸ Murray Krieger, *A Window to Criticism*, Princeton: Princeton University Press, 1964, 33–37.

JAV protestantų teologas, tiriantis teologijos ir kultūros / literatūros tarpdisciplininę erdvę, – literatūrą (ir apskritai meną) apibrėžia kaip konkrečią autoriaus ir auditorijos sąveiką, vykstančią tam tikru laiku ir suponuojančią tam tikrą pasaulio viziją; literatūrinė kūryba – tai požiūrio atvėrimas procese, suteikiant formą praeičiai ir užmenant ateitį. Literatūrinė kalba siekia taip derinti žodžius su jų dauginėmis konotacijomis, kad teksto visuma sutelktų plačios įvairovės tikrovę. Skaitytojo atpažįstami konkretūs vaizdai kuriami taip, kad nušviestų pasaulio vienovę¹⁹. (Plg. Wilhelmo Dilthey mintį: rašytojui, mėstančiam pavidalais, reikalingas vaizdinių ryškumas. „Pradedama nuo gėrėjimosi skambesiu, ritmu, jusliniu apčiuopiamumu, baigiama giliausiu vaizduojamojo įvykio ir jo sąsajų su visa gyvenimo pilnatve supratimu“; literatūra yra „mūsų esaties sąsajų visumos patirtis gyvenimo prasmės rėmuose“, o rašytojo užduotis – „taip pateikti įvykį, kad per jį nušviestų pati gyvenimo visuma ir jo prasmė“²⁰.) Literatūros teologijos teorinės nuostatos dera su fenomenologijos teiginiu, kad sąmonė yra intencionali, kad ji labiau kryptinga ir tikslinga negu akla ir visa absorbuojanti ir kad eidetiniu (grynosios percepcijos) metodu galime kurti nuoseklų ir vis tikslesnį sąmonės objektų supratimą.

Literatūrinę kūrybą kaip pastangą suvokti tikrąją daikto būtį, daikto esmę, yra apibūdinęs ne vienas rašytojas. Talentinga JAV katalikų prozininkė Flannery O'Connor teigė: „Meno pamatas yra

¹⁹ William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 44, 73, 78.

²⁰ Wilhelm Dilthey, „Išgyvenimas ir kūryba“, *Poetika ir literatūros estetika 2* / Sudarė Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Vaga, 1989, 182, 188–189.

tiesa – turinio ir formos prasme. Jei asmeniui rūpi menas, jam rūpi ir tiesa vaizduojamąja prasme – nei daugiau, nei mažiau“; meną suprasti gali toks mąstymo tipas, kuris siekia „pagilinti slėpinio pojūtį patiriant tikrovę ir pagilinti tikrovės pojūtį susiduriant su slėpiniu“²¹.

Nurodyti giliają tikrovę – giliają savastį, unikalią individualiąją vidujybę, Haroldo Bloomo žodžiais tariant²², – yra neabejotinai sudėtinga užduotis. Gilieji egzistencinės patirties aspektai nepalankūs verbalizavimo pastangai, apie juos neretai *reikia tylėti*, o bene nenusakomiausia yra transcendencijos patirtis. Transcendencijos patirtis pasirodo literatūrinės introspekcijos kontekste tada, kai rašytojas meniniu mąstymu klausia apie savo žmogiškosios būtybės kilmę, pagrindą, esmę, kai formuoja giliųjų būties pamatų sampratą. Krikščioniškojo egzistencializmo mąstytojo Paulio Tillichio kultūros teologijos tyrimų leitmotyvas – religija kaip visų žmogaus dvasinio gyvenimo funkcijų *gelmės* matmuo²³; Dievo klausimą meno kūrinyje Tillichas mano esant pamatinio egzistencinio rūpesčio raišką.

Egzistencinė Dievo kaip gelmės / prasmės paieška yra literatūrinio religinės patirties suvokimo prerogatyva ir centrinis literatūros teologijos dėmesio objektas.

Czesławo Miłoszo žodžiais tariant, „Tai, kas yra giliausia ir giliausiai patirta asmeniniame gyvenime, – žmonių praeinamumas, liga, mirtis, nuomonių ir požiūrių

menkybė, – negali būti išsakyta teologijos kalba, kuri jau daug šimtmečių apvalina atsakymus į glotnų ratą, kuri lengva ridenti, tačiau į kurią neįmanoma įsiskverbti. Dvidešimtojo amžiaus poezija esmingiausiuoju lygmeniu – tai kaupimas duomenų apie pamatinius žmogiškosios būsenos aspektus, ir šiuo tikslu poezija kuria savo kalbą...“²⁴ Citata implikuoja egzistencinės perspektyvos svarbą literatūriniam transcendencijos suvokimui (mąstyti apie galutinius dalykus *žmogaus padėtyje*) ir pabrėžia meno kalbos gebėjimą plėsti sąvokinio mąstymo ribas. Pasak Gedimino Mikelaičio, „Dievo ir žmogaus slėpinys yra nepalyginamai gilesnis negu gali išreikšti abstrakčios sąvokos. Reikia simbolių, meninių vaizdų, parodančių kryptį į slėpinį ir įgalinančių jį suprasti“²⁵.

Teologija – krikščionybės tikėjimo intelektualinė disciplina. Sisteminė teologija (dogmatika, moralinė teologija, asketika, bažnytinė teisė, pastoracinė teologija etc.), aiškindama šiuolaikinius klausimus apreikštosios tikėjimo doktrinos šviesoje, komentuodama Šventąjį Raštą ir – katalikybės kontekste – Bažnyčios Tradiciją, plėtoja kalbos gebėjimą analizuoti, interpretuoti, sistemiskai apibendrinti. Griežtas conceptualus teologinis mąstymas įrėmina centrinius krikščionybės įvaizdžius, kartu išryškindamas jų metaforinius aspektus. Ir vis dėlto, nors teologija nėra menas ir ne estetikoje glūdi jos svorio centras, – metaforinis mąstymo tipas teologijai nėra svetimas. Pirmaisiais krikščionybės amžiais teologijos kalba rėmėsi ne tiek sąvokinėmis

²¹ Flannery O'Connor, *Mystery and Manners: Occasional Prose*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1969, 65–79.

²² Harold Bloom, *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, London: Macmillan, 1995, 10.

²³ Paul Tillich, *Theology of Culture*, New York: Oxford University Press, 1964, p. 5–6.

²⁴ Czesław Miłosz, *Piesek przydrożny*, Kraków: Znak, 1997, p. 35.

²⁵ Gediminas Mikelaitis, *Šatrijos Raganos literatūros teologija / Daktoaro disertacija*, Kaunas, 2010, 51.

konstrukcijomis, kiek pasakojimu, metafora ir simboliu, kuriuose „glūdi poetinės kalbos gebėjimas atsiverti ir atverti tikrovę konkrečioje pilnatvėje“²⁶. Modernioje teologijoje, ypač protestantų (Paulo Tillicho, Rudolfo Bultmanno), greta sąvokinio mąstymo ryškūs ir metaforinės dialektikos bruožai. Metaforinės dialektinio mąstymo įtampos sklidina biblinė Kristaus nukryžavimo – prisikėlimo istorija. Teologinė metafora (pvz., *Žodis, tapęs kūnu*) ir „slepia savyje“ antgamtinę tikrovę, ir nurodo antgamtės neįvardijamumą, ryškėjant spragai tarp metaforos komponentų skirtingumo ir jų tarpusavio panašumo. Poetinio mąstymo logika, pagrįsta ne griežto būtinumo, o „tinkamumo“ principu²⁷, išsaugo teologinio įvardijimo „liekaną“. Britų teologas F. W. Dillistone teigia, kad teologija ir literatūra daug ko gali išmokti viena iš kitos²⁸. Susitikdama su literatūra teologija prabyla ne tik teiginiais, bet ir simboliais artikuliuojamos nuojautos įtaiga, ne tik teologinėmis formulėmis, bet ir įtaigiu metaforiniu žodžiu. Nuo vienbalsių tvirtinimų teologija krypsta link dėmesingumo paradoksui, dviprasmybei.

Literatūra įgauna teologinės reikšmės būtent *kaip literatūra*, apie *žmogiškąją* transcendencijos patirtį kalbėdama kaskart naujai kuriama poetinių tropų kalba. Anglikonų teologas, Prisikėlimo bendruomenės (*Community of the Resurrection*) vienuolis Martinas Jarrettas-Kerris literatūros

kūrinio traktuotės kontekste išryškina dieviškosios ir žmogiškosios kūrybos sąsają: skaitydami literatūrą kaip literatūrą galime giliau suvokti dieviškąją kuriamąją veiklą, negu ieškodami literatūroje teologinių teiginių iliustravimo²⁹.

Literatūrinė kalba sukuria spragą laike, išsklaido ir sulėtina laiką, sukuria perspektyvą, leisdamą mums išvysti ir suprasti įvyki, – kurdama prasmę. Autentiškas literatūrinis įvaizdis gali nurodyti gelminę patirtį, neįmanomą nusakyti tiesiogiai. Salomėjos Nėries rinkinyje *Prie didelio kelio* kryžiaus įvaizdis subtiliai implikuotas tekste kaip *kryžkelių* metaforos konotacija, ir ši užuomina įtaigiai interpretuoja mažos tautos likimo dramatiškumą („Kur atvedėt, jūs kryžkelės, / Lietuvišką smūtkelių?“ – eil. „Pusnys“). Metafora – dviejų įvaizdžių, objekto ir modifikanto, žaismas, suponuojantis kai ką trečia, – tai, kas yra daugiau nei bet kuris tų dvejetainių įvaizdžių, – atveria perspektyvą, išbalansuojančią įprastą požiūrį. Paul Ricoeur, skvarbus metaforos ir simbolio analitikas, metaforos genezę aiškina literatūros koduojamos patirties išsprūstamumu. Poetinė kūryba laužo žodinės tikrovės rėmus, sprogdina juos paradoksaliais semantiniais junginiais, kad išplėstų įvardijimo galimybes. Konfliktas tarp metaforinės ir tiesioginės interpretacijų „tarsi iškraipo žodžius, išplečia reikšmę ir atveria mums prasmės galimybę ten, kur pažodinė interpretacija būtų absurdiška“³⁰. Filosofinė literatūros samprata, teigianti, kad literatūros kalba krypsta į nenusakomybę, nes literatūros

²⁶ William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 10.

²⁷ Žr. John Findlay, *Hegel – A Re-examination*, London: George Allen, 1968, 74.

²⁸ Andrew Hass, David Jasper and Elisabeth Jay (eds.), *English Literature and Theology*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 21.

²⁹ Žr. Martin Jarrett-Kerr, C. R., *Studies in Literature and Belief*, New York: Harper and Brothers, 1955.

³⁰ Paul Ricoeur, *Interpretacijos teorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, 64.

kūrinio prasmė yra ne dekoruoti kasdienę kalbą, o plėsti kalbinės raiškos galimybes, – yra svarbi literatūros teologijos atrama. Įdėmūs literatūrinių įvaizdžių tyrimai gali dekoduoti subtilius egzistencinės Dievo patirties niuansus.

Literatūrinė išvalga, literatūrinė egzistencinės būsenos refleksija nėra vienprasmė, literatūra nepateikia tiesioginių egzistencinės būsenos vertinimų / komentarų. Metaforų ir parabolijų neįmanoma redukuoti iki teiginio lygmens: literatūros kūrinys visada yra „daugiau“ (nei matyti tekste, nei įvardijama interpretuojant kūrinio prasmę ir pan.). Metafora turi slėpiningumo, nuostabos pradą. Poetinė kalba ne tik atveria egzistencinę tikrovę, bet ir slepia. Dar antikinėje Graikijoje suvoktas pažinimo per *formą* dvilypumas: *formos* ir priartina daiktus, ir išsaugo atstumą tarp jų ir suvokėjo³¹. Literatūrinis įvaizdis gali ne tik konkretinti, apčiuopiamai fiksuoti, nurodyti (kad ir kaip netobulai) nenusakomąją religinę patirtį, – bet ir užstoti, atitolinti slėpinį kaip *mysterium tremendum et fascinans* (Rudolf Otto), formuoti „apsauginę uždangą“ (o ne nuorodą / jungtį) grasaus slėpinio akivaizdoje³². Tokia įvaizdžio vartojimo religinėje literatūroje technika, kai įvaizdžiu siekiama paryškinti tarpą tarp subjekto ir patiriamos slėpinio, gali būti susijusi ir su vadinamosios saugios didaktikos siekiu literatūrinės vertės sąskaita. Tačiau taip yra anaipol ne visada, įvaizdis kaip tarpo ženklas dažnai artikuliuoja ontologinę erdvėlaikio ir metafizinės tikrovės

skirtį. Jurgio Baltrušaičio tekste *Будто с божьих высот, с заповедных глубин, / Все завесы над миром упали...* (eil. *Утренние песни*) matome ambivalentinį slėpinio atsivėrimo ir neprieinamumo judesį: metafizinės uždangos ir nukrinta (metaforinis *tarsi* yra eilėraščio tikrovė), ir kartu yra išryškinamos: saugo, slepia „uždraustąsias gelmes“. Dramatišką transcendencijos nesuvokiamumo patirtį artikuliuoja uždangos transformavimas į didingą gedulo maršką: *Какая боль, что грозный храм вселенной / Сокрыт от нас великой пеленой* (eil. *Вся жизнь моя...*)³³.

Martino Heideggerio – literatūros teologijai svarbaus mąstytojo – filosofijoje matome poetiniam suvokimui artimą ambivalenciją: Būtis, atsiverianti per būtybių, *daiktų*, patirtį, yra paslėpta ir netiesioginė. Konkrečios būtybės patirtis sudaro tikroviškumo įspūdį, tačiau kartu suvokiama, jog tos būtybės atsiskleidimas yra nevisiškas. Suvokti tikrovę – tai suvokti daiktų tikrovę, tačiau daiktai negali „sugauti“ tikrovės egzistavimo.

Slėpinio at(si)skleidimo ir nutoli(ni)mo struktūra svarbi teologiniam mąstymui. Dievas teologiškai mąstomas kaip artimas ir tolimas, imanentinis ir transcendentinis. Biblijoje matomas Dievas, viena vertus, artimai bendrauja su Izraeliu (priklausomai nuo konteksto, kaip su individu, visuomene ar žmonijos metonimu) ir atsiveria žmogui tarpasmeninio dialogo artumoje, – tačiau, kita vertus, Dievo pažinimas iš esmės yra negatyvus (Jahvės apsišaukimo ženklai labiau nurodo tai, *kad* jis yra, negu *koks* jis yra; Dievo veiksmai nepaaiškinami prie-

³¹ Žr. William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 127.

³² Žr. Erwin Goodenough, *The Psychology of Religious Experiences*, New York: Basic Books, 1965.

³³ Юргис Балтрушайтис, *Дерево в огне*, Vilnius: Vaga, 1983, 32, 30.

žastingumo dėsniais; šventoji istorija nėra procesas ir pan.). Biblinio tikėjimo Dievas ne tik imanentiškai egzistuoja žmogaus gyvenimo detalėse, bet ir yra pabrėžtinai transcendentinis; jis ne tik kalba su žmogumi, bet ir slepiasi, „ir atskleidžia savo vardą kaip deklaraciją, kad yra aukščiau visų apibūdinimų“ (J. Edgar Bruns)³⁴.

Anglų literatūrologas T. R. Wright, tirdamas XIX a. literatūrą, parodo epochai būdingos dialektinės įtampos tarp kritinio proto ir valios tikėti vertę. Ir tarp teologijos ir literatūros tyrėjas išvelgia kūrybingą įtampą. Teologija siekia vientisumo ir sąryšingumo, siekia sistemiškai tirti tikėjimo turinį ir stengiasi apibrėžti žodžių reikšmes. O literatūra, atvirkščiai, chaotiškai ir rizikingai mėgaujasi kūrybinėmis kalbos galiomis. Tačiau, nepaisant visų skirtumų, teologija ir literatūra turi bendrą priešą – kraštutinį suvokimo pažodiškumą, kuris daugelį žmonių atitolina nuo krikščionių tikėjimo, neleidžia suvokti krikščionių tikėjimo esmės³⁵.

Tad ir poezija, ir teologija savo užduotį suvokia panašiai: įvardyti tai, ko iš esmės yra neįmanoma įvardyti, tačiau kas žinoma ir pripažįstama. Negatyvioji (apofatiškoji) teologija vengia sąvokomis nusakyti Dievo esmę pabrėždama, kad jokie žmogiškosios kalbos terminai nėra pakankami, kalbant apie Dievą: neadekvatu kalbėti apie Dievą kategorijomis, būdingomis baigtinei būtybei (esiniui). Negatyviosios teologijos nuostata, kad apie Dievą veikiausiai galima pasakyti tai, kas jis *nėra*, nei kas yra, lite-

ratūrologija įdomiai gretina su kritiko dėmesingumu teksto *nesačiai*, tam, kas slypi už pasakomybės³⁶.

Tirdama literatūrą, literatūros teologija vadovaujasi hermeneutiniu kodu, kurį sudaro interpretacija, aiškinimas.

Dėmesingumu kūrinyje matomam antgamtės suvokimui literatūros teologija artima fenomenologinei literatūros sampratai. Literatūros teologijai aktualūs religijos fenomenologijos (Rudolf Otto, Mircea Eliade) vykdomi *sacrum* simbolių tyrimai.

Pagrindinis takas, kuriuo literatūros teologija artėja literatūros kūrinyje implikuotos egzistencinės patirties linkui, yra įdėmi formaliųjų teksto elementų analizė. Metodologinėje imanentinės analizės plotmėje literatūros teologija dialoguoja su Naująja kritika, formalizmu, struktūralizmu. Siekiama atskleisti literatūros kūrinyje glūdinčią teologinę išvalgą kaip organiškai susijusią su estetinė jos artikuliacija, vengiant kūrinio prasmės redukavimo per teologinę parafrazę. Be to, atidžiai analizuojant formaliuosius ir filosofinius meninės kalbos aspektus išvengiama metodinės prievartos kūriniai.

Literatūros teologija estetinę Vakarų literatūros formą – per įvaizdžio konkretybę semantinės gelmės linkui – netiesiogiai sieja su transcendencijos ir žemiškumo jungtimi Kristaus istorijoje. Kristus, persmelkiantis tai, kas ribota, aktualu, žemiška, laikomas modeliu poetinei vaizduotei: menininkas išvalgiai interpretuoja kasdienos patirtį, joje matydamas begalybės

³⁴ J. Edgar Bruns, S.T.D., S.S.L. *Hear His Voice Today: A Guide to the Content and Comprehension of the Bible*, New York, 1963, 4.

³⁵ Žr. T. R. Wright, *Theology and Literature*, Oxford: Blackwell, 1988.

³⁶ Žr. Sanford Budick, Wolfgang Iser (eds.), *Languages of the Unsayable: The Play of Negativity in Literature and Literary Theory*, New York: Columbia University Press, 1989.

momentą (William Lynch SJ)³⁷. Ši sąsaja netiesioginė, pagrįsta tomistine analogijos logika. (Tomistiškai mąstant apie Dievo santykį su pasauliu ir žmogumi, vadovaujama analoginiu būties suvokimu: teigiamas baigtinių ir amžinų dalykų ryšys, tačiau tasai ryšys nelaikomas būtinu, tiesioginiu. Pabrėžiama, kad reiškiniai, būdami amžinų dalykų analogijos, išsaugo savo konkrečią esmę³⁸.)

Literatūros teologijai svarbi ir archetipinės kritikos (C. G. Jung, Wilfred L. Gueirin) nuostata, kad gilioji žmonijos patirtis tikrovė, susikristalizavusi archetipinėmis formomis, pasirodo (įvairiomis individualaus suvokimo modifikacijomis) literatūros kūriniuose.

Teologinė literatūros plotmė nebūtinai susijusi su krikščionybės tikėjimo išpažinimu. Literatūra gali fiksuoti teologijai svarbius kultūrinės savimonės poslinkius netgi anksčiau, nei juos įvardija teologai. Pasak Paulio Tillich, „Menas nurodo dvasinės situacijos būseną. Jis tai padaro greičiau ir tiesiogiščiau negu mokslas ir filosofija, nes menas mažiau apsunkintas objektyvaus svarstymo“³⁹. Kultūrinės kritikos atstovas Josephas Hillis Milleris, studijoje *Dievo išnykimas: Penki devynioliktojo amžiaus rašytojai*⁴⁰ tirdamas Viktorijos laikų rašytojų Thomas'o de Quincey, Roberto Browningo, Emily Brontė, Matthew Arnoldo,

Gerardo Manley'aus Hopkinso kūrybą, išryškina joje užsimezgsusį Dievo traukimąsi iš literatūrinio pasaulėvaizdžio centro ir jį sieja su lemtingu kultūros sekuliarizacijos poslinkiu, – tuomet (XIX a.) teologų dar nereflektuotu. Įtakingas metafizinių kultūros aspektų kritikas George'as Steineris studijoje *Kalba ir tylą* (1967) radikaliai klausia, ar literatūra apskritai gali ką nors pasakyti po holokausto (pidurtume: ir po sovietinio genocido) patirties⁴¹. XX a. Vakarų mentalitetą sukrėtusių kataklizmų kontekste egzistencinis metafizinės prasmės kvestionavimas tapo dominuojančia literatūrinės Dievo refleksijos forma. Literatūrinis mąstymas gali priešintis teologiniams tvirtinimams ir kartu (paradoksaliai) būti stipriai angažavęsis teologiniams klausimams (pvz., Franzas Kafka). Anglų literatūrologas David Jasper pažymi: esama rašytojų, nušvietusių tamsias teologines vietas nepaisant jų pačių netikėjimo, o galbūt dėl netikėjimo⁴². Literatūrinėms teologinių sąvokų traktuotėms nereikia konkrečių religiniam apreiškimui būdingų kontūrų. Literatūra gali ironiškai apversti ir parodyti tradicinę teologinę prasmę: intencijų atvirumas – modernaus pliuralizmo žymė. Antano Škėmos romane *Balta drobulė* (1958) ambivalentinis drobulės įvaizdis, turintis motyvuotą Turino drobulės aliuziją (Kristaus figūra ne kartą pasirodo romano tekste), ne tik travestiškai žaidžia krikščionybės relikvijos konotacija, bet ir defamiliarizuoja egzistencinės kan-

³⁷ Žr. William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 102.

³⁸ Žr. Česlovas Kavaliauskas, *Trumpas teologijos žodynas*, Vilnius: Logos knyga, 1992, 24–25.

³⁹ Paul Tillich, *The Religious Situation*, New York: Holt, 1932, 53–54.

⁴⁰ Joseph Hillis Miller, *The Disappearance of God: Five Nineteenth-Century Writers*, New York: Schocken, 1965.

⁴¹ Žr. George Steiner, *Language and Silence: Essays on Language, Literature and the Inhuman*, New York: Athenaeum, 1967.

⁴² David Jasper, „The Study of Literature and Theology“, Andrew Hass, David Jasper and Elisabeth Jay (eds.), *English Literature and Theology*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 29.

čios sąsaja su Kristaus kančia (gretinamos žmogaus ir Dievo kančios metonimijos: *trandomieji marškiniai ir įkapės*).

Šioje vietoje kyla klausimas, ar gali literatūros teologijai būti įdomi ne tik krikščioniško angažuotumo neturinti, bet ir apskritai nekrikščioniška literatūra? Ar gali literatūros teologija būti naudinga atskleidžiant nekrikščioniškos literatūros prasmę? Tirdama metafizinę nekrikščioniškos literatūros prasmę, literatūros teologija dažnai vartoja apreiškimo per gamtą arba visuotinio apreiškimo (*natural revelation, general revelation*) terminus. Literatūros teologijos domėjimosi nekrikščioniška literatūra ištakose matyti T. S. Elioto kritiniai svarstymai. Interpretuodamas Josepho Rudyardo Kiplingo kūrybą, Eliotas teigė, kad jam, kaip krikščioniui kritikui, Kiplingo pasaulėvoka artima tuo, jog ji bent jau pagoniška, o ne materialistinė. Kiplingo meninės išvalgos apie žmogaus ir gamtos harmoniją dera su atkurtosios harmonijos vizija krikščioniškojoje vaizduotėje⁴³. Interpretuodamas satanistinius Charleso Baudelaire'o poetinės pasaulėvokos aspektus, Eliotas vėlgi išvelgė jų aktualumą krikščioniui kritikui: metafiziniai Baudelaire'o motyvai šventvagiški, tačiau jie aktualizavo teologinę nuodėmės ir amžinojo pasmerkimo sampratą tokiaame amžiuje, kai vyravo optimistinė žmogaus prigimties samprata ir nuodėmės sąmonė buvo blanki⁴⁴. Literatūros teologijai svarbi Elioto suformuota literatūrinės išminties samprata. Literatūroje glūdinčią išmintį

Eliotas laikė įvairių religinių ir filosofinių įsitikinimų bendruoju vardikliu: „Dante's, Shakespeare'o ar Goethe's ‚filosofija‘ ar religinis tikėjimas gali būti mums priimtinas ar nepriimtinas (o dėl Shakespeare'o, tai klausimas apie tai, kokie buvo jo įsitikinimai, niekada nėra buvęs galutinai išspręstas), – tačiau kiekvienam mūsų gali būti priimtina šių autorių veikaluose glūdinti Išmintis. Būtent dėl Išminties suvokimo mes turėtume dažnai skaityti šiuos autorius, ir būtent dėl to, kad jie yra išminčiai, mes turėtume stengtis, jei kurio nors įsitikinimai mums nepriimtini, pranešti savo antipatiją ar abejingumą. Kai kalbame apie apreiškusias religijas ar filosofines sistemas, tai turime tikėti viena jų esant teisinga, kitas klaidingas. Tačiau išmintis yra *logos zunos*, ji ta pati visiems žmonėms visur kur.“⁴⁵ Pratešdami Elioto mintį galėtume teigti, kad dėl šios literatūrinės išminties nekrikščioniška literatūra daugeliu atvejų gali būti literatūros teologijai aktuali, plečianti teorinės perspektyvos akiratį ir kelianti prasmingų klausimų.

Amosas N. Wilderis, studijoje *Teologija ir modernioji literatūra* (*Theology and Modern Literature*, 1958) sistemiškai tiriantis literatūros ir teologijos ryšius, apžvelgia ir tendencingus moralistinius, ir poezijos autonomiją saugančius tyrimus⁴⁶. Wilderis teigia, kad net tie poetai, kurie sąmoningai atsiriboja nuo religinių elementų savo kūryboje, susitinka su religija toje pamatinėje patirtyje, kuri gaivina visą kūrinių⁴⁷; kita

⁴³ T. S. Eliot, „Rudyard Kipling“, *T. S. Eliot, On Poetry and Poets*, New York: Farrar, Straus & Cudahy, 1957, 292.

⁴⁴ T. S. Eliot, „Baudelaire“, *T. S. Eliot, On Poetry and Poets*, New York: Farrar, Straus & Cudahy, 1957, 221–230.

⁴⁵ T. S. Eliot, *On Poetry and Poets*, New York: Farrar, Straus & Cudahy, 1957, 264.

⁴⁶ Amos N. Wilder, *Theology and Modern Literature*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958.

⁴⁷ Amos N. Wilder, *Modern Poetry and the Christian Tradition*, New York: Scribners, 1952, 18–20.

vertus, tyrėjas įspėja, kad sekuliarizuotos pasaulėžiūros poetas gali ją paversti savo religija, pats to nesuvokdamas.

Cleanthas Brooksas, siedamas tekstų analizavimą su teologinėmis temomis, tyrė ir krikščionis, ir nekrikščionis rašytojus, pabrėždamas, kad pastarųjų kūryba XX a. dažnai teikia daugiausia dvasinio peno. O komentuodamas krikščionių rašytojų kūrybą Brooksas pažymėjo jos meninę vertę: „Tik meninis pradas skiria tai, ką jie rašo, nuo religinio traktato.“⁴⁸

Tad kai kūrinyje esama krikščionių tikėjimo išpažinimo, apie jį turi kalbėti visa literatūrinio pasaulio visuma. Teksto paviršiuje gali netgi nebūti religinių ženklų. Tillichas tekste matomą pamatinį egzistencinį rūpestį apibūdina kaip pasaulėvokinį vertinamąjį foną⁴⁹.

Broniaus Krivicko eilėraščio „Rudens lygumose“ centras – Rudens metafora: „Auksinių lapų spindinti karūna / Ant jo karališkos galvos, / Ir purpurinė skraistė dengia liekną kūną, / O smilkiny žėruoja spindesys šarmos. [...] Nes man Ruduo yra kaip tikras brolis, / Nes laukiam mes abu likimo to paties / Ir lapų auksu, putinų karoliais / Papuošiamė dienas, netekusias vilties“. Rudens metafora nurodo ir personifikuotą gamtos apmirimo metą, ir Dievą, ir eilėraščio subjekto egzistencinę būseną, – ir yra subjekto susitikimo su Kristumi plotmė. Eilėraštis plėtoja intymų subjekto dialogą su Kristumi Karaliumi, nors Dievo vardas tekste nėra nepamirėtas.

Jei, atvirkščiai, teologinis literatūros kūrinio angažuotumas veriasi labiau teks-

to paviršiuje (dievoieška kaip pagrindinė tema, Kristus kaip personažas ar pan.) ir nėra plėtojamas gilesniuoju teksto semantikos lygmeniu, t. y. jei tekstas labiau iliustruoja teologinius teiginius ar pateikia beletrizuotas teologines spekuliacijas, – jis atsiduria literatūros teologijos dėmesio (bet ne kompetencijos) periferijoje.

Dar vienas literatūros teologijos interesas yra teologinė skaitytojo reakcijos kritika, tikinčiųjų bendruomenės literatūrinės recepcijos tyrimai. Roberto Detweilerio kritika religiniu žvilgsniu skaitančią bendruomenę laiko skaitytojų „bažnyčios“ forma⁵⁰. Įdomi recepcijos tyrimų problema yra skirtingi teologinio perskaitymo būdai⁵¹. Šiuo atveju literatūros teologija susitinka su fenomenologine⁵² ir skaitytojo reakcijos kritika. Skaitytojo patirtimi yra išvalgiai domėjęsis žymus amerikiečių literatūrologas Wayne’as Claytonas Boothas (1921–2005). Literatūros teologijai reikšminga Bootho pažiūra į skaitymą kaip į „dvasinę paiešką“ (*quest*). Teoretikas yra išplėtojęs „skaitytoją giliai įtraukiančio skaitymo“ sampratą (*deeply engaging reading*)⁵³: „Vaikas, pagautas meistriš-

⁵⁰ Žr. Robert Detweiler, *Breaking the Fall: Religious Readings in Contemporary Fiction*, Westminster: John Knox Press, 1989.

⁵¹ Apie tai yra rašiusi Dalia Jakaitė, žr. Dalia Jakaitė, „Literatūros teologijos galimybės“, *Sambalsiai: Studijos, esė, pokalbis / Skiriama profesorės Viktorijos Daujotytės-Pakerienės 60-mečiui*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla, 2005, 393–395.

⁵² Literatūros teologijai aktuali fenomenologinės hermeneutikos artikuliuojama dviejų sąmonių – autoriaus ir skaitytojo – susitikimo situacija: anot Ženevos kritikos mokyklos, – vadinamą „sąmonės kritiką“ (*Critics of Consciousness*), literatūra yra sąmonės forma, o kritika – dviejų protų (kritiko ir autoriaus) abipusis permatomumas (žr. Joseph Hillis Miller, *Theory Then and Now*, Hemel Hempstead: Duke University Press, 1991, 29).

⁵³ Plg. Gustave Lanson sampratą: anot modernios literatūros istorijos teoretiko, literatūros kūrinius „reikia

⁴⁸ Cleanth Brooks, *The Hidden God*, New Haven: Yale University Press, 1963, 5.

⁴⁹ Paul Tillich, *Theology of Culture*, New York: Oxford University Press, 1964, p. 72–73.

ko gražios pasakos pasakojimo, yra giliai įtrauktas. Visi mes, akademikai, žinome, kad toks skaitymas sudaro labai mažą dalį mūsų pasakojimų skaitymo. Užtuot pagauti pasakojimo kaip pasakojimo, mes išblaškomi vieno ar kito plano ar tezės, ar mokomosios užduoties [...]. Neneigiu, kad vyraujanti ‚atsparaus‘ ir ‚griežto‘ skaitymo mada gausiai suteikė naudingų žinių apie tai, kas anksčiau nebuvo išvelgta. Tačiau ji neabejotinai padidino mūsų atsipalaidavimą nuo to, ko patys pasakojimai gali būti apibūdinami ‚norintys‘ ar ‚siekiantys‘: skaitytoją įtraukiančio skaitymo“⁵⁴. W. C. Bootho teorija literatūros teologijai aktuali ir tuo, kad naujai komentuoja etinį klasikinės literatūrologijos imperatyvą: išryškinama, kad knyga knygai nelygu, pasakojimas pasakojimui. Pasakojimai gali būti praturtinantys ir smukdantys: „Koks bebūtų pasakojimas – realistinis, alegorinis ar simbolinis, apie dangų, pragarą ar visuomenės padugnes, – per visą klausymosi laiką jis siūlys peržengti įprastinį laiką. Čia kyla rimtas klausimas: ar tvirtindamas, kad įžengimas į pasakojimo pasaulį kaip nors siūlo dvasiai tam tikro maisto, nerandamo laiko pasaulyje, aš galėčiau neigti, kad naujosios srities maistas gali būti nuodin-

tyrinėti kitaip, negu archyvo dokumentus: mes turime pajusti jų formos poveikumą, jausdami simpatiją“; „Niekada nepažinsi vyno nei iš cheminės sudėties, nei iš ekspertų vertinimų, pats jo neparagavęs. Literatūroje taip pat niekas negali atstoti ‚degustacijos‘“; pluralistiškai reziumuojama: „Išbandykime patys veiksmingąsias literatūros kūrinių savybes, jo gebėjimą jaudinti, jo formos grožį ir palyginkime šio bandymo rezultatą su tuo, ką mums būtų davę kitų žmonių patyrimas ir kiti analizės metodai“ (Gustave Lanson, „Literatūros istorija“, *Poetika ir literatūros estetika 2* / Sudarė Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Vaga, 1989, 143–148).

⁵⁴ Wayne C. Booth, „Pasakojimas kaip dvasinė paieška“, Vertė Dalia Čiočytė, *Kultūros barai* 12, 1997, 56–57.

gas?“ W. C. Bootho knyga *Tie, su kuriais bendraujame* (*The Company We Keep*, 1988) sutelkta ties etine meninės literatūros problemika: anot autoriaus, pasakojimai, kuriuose mes pasirenkame dalyvauti kaip skaitytojai, gali būti etiškai žalingi ar vertingi; sąveikos, vykstančios fikciniame pasaulyje, turi realių moralinių implikacijų bei pasekmių. Bootho skaitymo teorija literatūros teologijos kontekste skamba kaip iškalbus išpėjimas: skaitymo aktas yra tarsi kelionė į kito pasaulėvoką, bendravimo nuotykis, galintis turėti reikšmingų padarinių abiem santykio dalyviams. Ši Bootho išvalga dera su literatūros teologijos dėmesingumu ir skaitytojo, ir autoriaus moralinei atsakomybei. W. C. Bootho teorinė mintis nėra moralizuojamojo pobūdžio. Literatūrinį moralizavimą kritikuoja Bootho demonizacijos teorija⁵⁵ (itin aktuali literatūros teologijos tyrimams). Demonizacijos teorija teigia, kad daugelis krikščioniškosios literatūros kūrinių prasilenkia su teologiniu teiginiu, jog blogio priežastys glūdi metafizinėje plotmėje, o ne erdvėlaikio būtybėse, įvykiuose ar daiktuose.

Nužymint literatūros teologijos galiojimo periferiją ir ribas, kyla klausimas: ar visada literatūra, meniniu mąstymu siekdama suvokti žmogų ir pasaulį, gali turėti (tiesiogiai ar netiesiogiai) teologinį aspektą?

Literatūros ir teologijos santykis vienaip atrodo žvelgiant į tokius autorius kaip Dante Alighieri, Edmundą Spenserį, Johną Miltoną, Williamą Blake’ą, Friedrichą Hölderliną, Friedrichą Novalį, Fiodorą Dostojevskį, Sigridą Undset, Pārą Lagerkvistą, Georges’ą Bernanosą, François Mauriacą, Albert’ą Camus, Heinrichą Böl-

⁵⁵ Ten pat, 54–62.

lį, Grahama Greeną, Walkerį Percy, Flannery O'Connor, Shusaku Endo ir į visą krikščioniškosios (kristocentrinės) literatūros tradiciją.

Tačiau tokie klasikiniai kūriniai kaip Gustave'o Flauberto *Ponia Bovary* ar Johno Galsworthy *Forsaitų saga* demonstruoja laisvę tiesioginės krikščioniškosios prasmės atžvilgiu. Literatūros teologijos galiojimas tokios literatūros atvejais yra painesnis klausimas. Akivaizdu, kad šie kūriniai interpretuoja esminius žmogiškosios lemties aspektus, tačiau galbūt tokios literatūrinės interpretacijos pobūdis yra ne tiek teologinis, kiek humanistinis (filosofinis, religinis) plačiuoju požiūriu? Žvelgiant į plačią Vakarų literatūros panoramą neabejotinai matyti kūrinių, kurie neatitinka teologinės perspektyvos lūkesčių ir kuriems teologinis matas nebūtų adekvatus. Labiausiai nutolę nuo literatūros teologijos galiojimo erdvės yra tie kūriniai, kuriuose matyti ne teologinis ginčas / maištas, o indiferentinis santykis su Dievo problemika.

Tarpdisciplininėje literatūros ir teologijos sąsajoje matyti įtampa tarp teologinio teisumo siekio ir literatūrinės kūrybos laisvės „klysti“ (noro neprarasti *klydimu teisės*, tariant Vytauto Mačernio fraze). William Mallard studijoje apie literatūros ir teologijos santykį cituoja Vinco Vyčino, egzodo lietuvių filosofo egzistencialisto, keliaprasmę mintį: dievai niekada nevaldo tikrovės dalies, jie valdo viską; kiekvienas dievas viską nušviečia kitaip ir priklausomai nuo kiekvieno dievo viskas yra kitaip⁵⁶. Menininkas savo kuriamoje tikro-

vėje siekia „visko“ net ir tuomet, kai yra neabejingas teologijos šviesai.

Kaip apibrėžtume teologinių išvalgų, literatūroje glūdinčių ir neatsietinų nuo poetinės kalbos, statusą? Literatūroje matoma teologinė mintis – tam tikras teologijos atspindys⁵⁷, neabejotinai reikšmingas ir teologui, ir literatūros bei kultūros kritikui. Suprantama, tai kas kita negu teologijos mokslas.

George Gordonas, XX a. pradžios Oksfordo universiteto anglų literatūros profesorius, inauguracinėje kalboje sakė: „Anglija serga ir [...] anglų literatūra turi ją išgelbėti. Bažnyčios įtaka, mano supratimu, žlugo, socialinis gydymas pavėlavęs, tad anglų literatūrai nūnai iškykla trejopas uždavinys: kaip ir anksčiau, teikti mums malonumą ir būti pamokoma, tačiau sykiu, ir pirmų pirmiausia, gelbėti mūsų sielas ir gydyti Valstybę.“ Šią Gordono mintį apie teologinę literatūros funkciją pritariamai cituoja Terry Eagletonas⁵⁸, su korektiškai eksplikuotu neomarksistiniu nuoseklumu ekvivalentiškai siedamas literatūrą, religiją ir ideologiją. Nenuostabu, kad vėlesnėje studijoje *After theory* (2003) Eagletonas, kalbėdamas apie literatūrą, vartoja teologinius terminus.

Literatūros teologijos mąstymo erdvėje nei literatūros, nei teologijos redukuoti iki ideologijos lygmens nėra įmanoma. Karlas Rahneris matė teologijos tapatinimo su ideologija problemą ir ją formuluavo: „Teologija kaip žmogiškoji veikla gali

⁵⁶ William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 108–109.

⁵⁷ William Mallard, *The Reflection of Theology in Literature: A Case Study in Theology and Culture*, San Antonio: Trinity University Press, 1977, 20.

⁵⁸ Terry Eagleton, *Įvadas į literatūros teoriją* / Vertė Marijus Šidlauskas, Vilnius: ALK / Baltos lankos, 2000, 33.

būti įtarinėjama esanti ideologija ir pati dėl to kalta tiek, kiek pasitarnauja kurio nors laikotarpio ideologams ar valdantiešiams luomams. Tačiau tikrasis Dievo žodis, kuris [...] yra teologinės refleksijos objektas, nėra jokia ideologija, o yra pati radikaliausia ideologijos kritika. Krikščionybės teologija kaip mokslas apie Dievą, kuris visuomet didesnis nei galime įsivaizduoti, kuris yra vienintelė ir absoliuti ateitis, kuris be galo pranoksta visas žemiškas struktūras ir sistemas“ – kurio akivaizdoje mes esame per malonę ir viltį; krikščionybės teologija kaip mokslas apie laisva valia prisiimtą mirtį kaip absoliučios ateities pradžią, – yra visų ideologijų paneigimas⁵⁹.

Helen Gardner, įžymi XX a. vidurio anglų kritikė, tyrusi religinę literatūrą (susitelkdama ties metafizinių XVII a. poetų George'o Herbert'o ir John'o Donne'o kūryba, jų poetiką siedama su Naujojo Testamento paradoksais, alegorinėmis interpretacijomis, tipologiniu mąstymu)⁶⁰, – studijoje *Literatūros kritikos ribos: Mintys apie poezijos ir Šventojo Rašto interpretaciją* (1956)⁶¹ tiria ribą tarp literatūros ir teologijos perspektyvų. Literatūrologė pabrėžia teologijos mokslinį statusą, nurodo literatūros kaip meno ir teologijos kaip mokslo skirtynes.

Teologija derina metodologinę refleksiją ir tikėjimą, tačiau, pasak Karlo Rahnerio, tikėjimas neblėsina mokslinio teologijos pobūdžio, nes įmanoma glaudžiausiai

susieti absoliutų angažuotumą ir kritinę refleksiją, kuri aprioriškai nieko neatmeta iš savo kritinių tyrimų akiračio. Ir nors Rahneris pažymi, kad „negalima nužymėti aiškios ribos tarp ikimokslinio ir mokslinio, metodinio tikėjimo pažinimo, kaip ir, beje, negalima nužymėti aiškios ribos tarp ikimokslinio ir mokslinio, metodinio pažinimo apskritai“, nors teigia, kad Dievas visuomet pranoksta mūsų įsivaizdavimą, – tačiau pabrėžia, kad iš esmės teologinė refleksija turi atitikti aukštus mokslinius reikalavimus ir turi būti vykdoma „specialistų“. Teologija yra mokslas, nors jos ištakos, pagrindai ir iš dalies netgi tyrimo metodai kitokie nei daugumos pasaulietinių mokslų. Literatūrologijai ir apskritai humanitarikai reikšminga Rahnerio pastaba, kad su mokslu susiduriame ne vien ten, kur tiriami faktai, paklūstantys eksperimentiniam verifikavimui⁶².

Literatūros teologijos tyrėjas Jerzy Szymikas, Liublino katalikų universiteto dogminės teologijos profesorius, panašiai pabrėžia, kad literatūros kūrinyje matoma teologija yra *literatūrinė* pačia savo esme ir neturi vertės už literatūros ribų⁶³. Atrodytų, tai pejoratyvinis žvilgsnis į literatūrą iš monopolinių pozicijų. Tačiau šioji ribos sąmonė leidžia mums svarstyti teologinius meno kūrinio elementus ir ypatumus, nepaverčiant literatūros teologijos surogatu.

Literatūra yra žmogiškosios savimonės forma, ir literatūroje matomos teologinės minties objektas visada yra labiau žmogus negu Dievas. Dievas pasirodo literatūri-

⁵⁹ Karl Rahner, Herbert Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1987, 470–471.

⁶⁰ Helen Gardner, *Religion and Literature*, London: Faber and Faber, 1971.

⁶¹ Helen Gardner, *The Limits of Literary Criticism: Reflections on the Interpretation of Poetry and Scripture*, Oxford: Oxford University Press, 1956.

⁶² Karl Rahner, Herbert Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1987, 467–467.

⁶³ Jerzy Szymik, *W poszukiwaniu teologicznej głębi literatury*, Katowice: Księgarnia Św. Jacka, 1994.

nės introspekcijos kontekste, kai žmogus meniniu mąstymu ieško savo esmės, kai formuoja giliųjų būties pamatų sampratą. Literatūros teologija nagrinėja ir aiškina kūrinio teologinę išvalgą – literatūrinę egzistencijos kilmės ir prasmės klausimų interpretaciją, poetinio metaforinio mąstymo plėtojimą denotacijų ir konotacijų tinkle, struktūrinių teksto ašių sankirtose, giliuosiuose teksto prasmės kloduose. Kūrinys, turintis teologinio angažuotumo (apologe-

tinio ar provokacinio angažuotumo), siekia būti adekvačiai suprastas, ir tokios literatūros tyrimams literatūros teologijos kompetencija itin svarbi. Literatūros teologijos galiojimo periferija yra kūriniai, kuriuose matyti ne tiek teologinio, kiek bendrojo humanistinio pobūdžio literatūrinis mąstymas. Mažiausiai literatūros teologija gali pasakyti apie tokią literatūrą, kurioje plėtojamos pasaulėvokos dominantė yra indiferentinė laikysena transcendencijos atžvilgiu.

THE CENTER, THE PERIPHERY AND LIMITS OF COMPETENCE OF THE THEOLOGY OF LITERATURE AS THE THEORETICAL PERSPECTIVE

Dalia Čiočytė

S u m m a r y

The article sets to explore the validity of the theology of literature: what are the center, the periphery and limits of this interdisciplinary theoretical perspective. Literary theology based on existential experience (the theological thought seen in literature) is held to be a variant of individual theological quest. The main subject of literary theological thought is always more human being than God, as literature itself is a form of human consciousness. God appears in the context of literary introspection when the artistic thought is seeking for God and meaning. The theology of literature investigates such a literary theological insight, i. e., it investigates literary

interpretation of the origin and sense of existence. Literary metaphor creates new modes to refer to deep religious experiences that are impossible to verbalize in concepts. Metaphor performs the opposite function as well: it protects the metaphysical realm from reduction. Criticism needs to be enriched with theological competence in order to interpret literary works that have got theological denotations.

The periphery of validity of the theology of literature are such literary works that show not theological but rather general humanistic thought. This theory can tell the least about such literature that is dominated by religious indifference.

Gauta: 2011 09 12

Printa publikuoti: 2011 09 30

Autorės adresas:

Lietuvių literatūros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

El. paštas: dal13@takas.lt